

РОЛЬ МІГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ У ФОРМУВАННІ МІСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ (1861–1914 рр.)

Міграція населення до міст в різні часи була одним з принципово важливих джерел поповнення чисельності городян. Але в капіталістичну епоху вона набула першорядного значення, оскільки економічне життя міст створювало широкі можливості для вигідного працевлаштування вихідців з неміських поселень. Тенденція до зростання населення міст і промислових містечок Правобережної України переважно за рахунок міграції спостерігалась тут у пореформений час.

Роль міграційних процесів у зростанні міського населення Правобережжя після 1861 р. неодноразово привертала увагу дослідників. Ще на початку ХХ ст., аналізуючи численні статистичні джерела А.Лосіцький, М.Порш, В.Семенов-Тянь-Шаньський та інші звертали увагу на демографічні, соціальні та економічні наслідки активного переселення до міст вихідців з неміської периферії¹.

Дослідження соціально-класових трансформацій пореформеного міста, в межах Російської імперії в цілому і Правобережної України зокрема, здійснювалися радянськими істориками. У працях А.Рашина, Б.Миронова, Л.Іванова, П.Риндзюньського та інших авторів велика увага приділялася соціальним змінам у містах завдяки міграції сюди чисельних груп вихідців з села².

Певним чином ця проблема висвітлювалася вітчизняними істориками. Н.Вологодцев, Л.Клименко, С.Кулінська, О.Лугова та інші зосередили увагу на змінах чисельності та соціального складу міського населення різних регіонів України протягом, 1861–1914 рр.³

Здатність міст притягувати до себе людей, концентрувати і змінювати соціальне обличчя неміських верств визначалася рядом взаємопов'язаних причин. Перша виходила із загального рівня капіталістичних відносин в країні, із рівня розселення сільських жителів, що сприяло переходу селян в капіталістичну сферу виробництва на селі і в місті. Друга причина визначалася тим, наскільки міста могли поглинути найману робочу силу, тобто рівнем їх торгово-промислового потенціалу⁴.

Правобережна Україна за рівнем урбанізації в 60–90-х рр. ХІХ ст. поступалася перед найрозвинутішими регіонами Російської імперії. Тут темпи зростання міського населення були нижчі від середніх по країні, а сільського – вищі. Торгово-промисловий потенціал значної більшості міст краю не дозволяв, особливо в перші десятиліття пореформеного часу, по-

глинати велику кількість робочих рук. Проте, загальна тенденція до пришвидшеного зростання міського населення поступово тут проявлялась більш чітко. За 60–90-ті рр. XIX ст. населення трьох губерній Правобережжя зросло з 5483,7 тис. чол. до 9567 тис. чол., тобто збільшилося на 75%⁵. За той час міське населення тут виросло з 500 тис. чол. до 927,9 тис. чол., тобто на 85,4%. По відношенню до всього населення питома вага жителів міст збільшилася з 9,1% до 9,7%⁶.

Щодо чисельності жителів не лише офіційних міст, але й усіх тих, що мали у вказаний час чітко виражені міські риси, тобто торгово-промислових містечок, то випереджаюче зростання населення тут було більш чітко вираженим. За пореформене сорокаріччя кількість жителів у всіх міських поселеннях Правобережної України збільшилася з 682 тис. чол. до 1412,4 тис. чол., а його питома вага у всьому населенні – з 12,4% до 14,7%. Це підтверджує тезу про переважаюче зростання нових торгово-промислових центрів порівняно з багатьма старими містами.

Тенденція до випереджаючого зростання міського населення на Правобережжі чіткіше стала визначатися починаючи з 80-х рр. XIX ст., а особливо яскраво проявилася на початку XX ст. Саме у 1901–1914 рр. даний регіон за цими показниками посів провідне місце в Російській імперії, випередивши всі інші, в тому числі економічно найрозвинутіші її частини. Саме на межі століть в економічному житті Правобережжя почали реалізовуватися потенціальні можливості, серед яких однією з першорядних було зростання ролі міст. За 1897–1914 рр. населення міст краю зросло на 70%, що майже двічі перевищувало темпи зростання всього населення Правобережної України. За той же час у столичних російських губерніях (Петербурзькій і Московській) приріст міського населення склав 65,4%, у Південній Україні – 53,6%⁷.

Співвідношення різних джерел поповнення міського населення протягом зазначеного періоду змінювалося від безумовного переважаання природнього приросту у перші пореформені десятиліття до абсолютного домінування міграційного фактору. Основним елементом у переселенських потоках було селянство, яке частково витіснялося з землеробства. Переселення за межі свого краю аж до кінця XIX ст. не набрало на Правобережжі тих розмірів, що були характерні іншим регіонам України. Наприклад, за 1894–1901 рр. з усіх губерній Правобережної України в інші райони Російської імперії та за кордон переселилися 4748 сімей (29,2 тис. чол.), а з однієї Полтавської губернії за короткий час (1896–1900 рр.) виїхало втричі більше (14 тис. сімей з 89 тис. чол.)⁸.

Проте надлишок робочих рук на Правобережжі теж був дуже значним. Більшість надлишкової робочої сили регіону знаходила застосування в

розширенні земельного фонду та у тимчасових відхідних заробітках, в тому числі і в містах. Великий резерв потенційних мігрантів до міст у роки вигідної економічної ситуації активно поповнював число місцевих городян. Це сприяло постійному переважанню місцевого елемента у тутешньому контингенті міських жителів. В містах Правобережної України в 1897 р. уродженці цього ж повіту склали 73,7%, вихідці з інших повітів цієї ж губернії – 12,6% з інших губерній – 12,2%, з інших держав – 1,5%⁹. Проте і серед вихідців з інших губерній більшість становили представники сусідніх районів Правобережжя. Наприклад, понад чверть уродженців інших губерній в містах Київщини походили з Поділля та Волині. У Волинській губернії така категорія городян складала 37%, а на Поділлі – більше 50%¹⁰. На відміну від Правобережжя, у Степовій Україні питома вага місцевих уродженців у міському населенні складала лише 62%, а частка переселенців з віддалених губерній сягала чверті¹¹.

Серед губерній Правобережної України частка місцевих уродженців була найвищою на Поділлі (83,7%). Тут же було найменше вихідців з неукраїнських районів Російської імперії. У містах Київщини відсоток тих, хто походив з-поза меж України був вдвічі вищий ніж на Поділлі. З городян немісцевого походження було 10% вихідців з Білорусі і 15% – з Центральної Росії¹².

Особливістю міграційних потоків, спрямованих до міст краю, було виражене переважання в них чоловічої частини. Ця риса характерна для періоду формування капіталістичного міста, коли до нього прибувало багато чоловіків-заробітчан з села, які не зразу поривали свої зв'язки з батьківщиною і залишали там свої сім'ї. Статистичні дані свідчать, що у великих і середніх містах України в середньому на 100 чоловіків припадало 86-90 жінок¹³. Серед проживаючих в містах Київщини вихідців з Подільської губернії частка чоловіків складала 65%, з Орловської – 67,3%, Чернігівської – 56,2%¹⁴. Серед прийшого населення Києва віком 20–30 років чоловіків було 34,7%, а жінок лише 21,7%. Це свідчило про міграцію людей найбільш продуктивного віку. У 1874 р. серед переселенців частка молоді складала 26,3%, а в 1897 р. – вже 28,8%¹⁵. Питома вага осіб продуктивного віку (20–59 років) в містах України пореформеного часу значно зросла. Серед чоловіків вона досягла 53,6%, серед жінок – 46,6%, що було значно більше, ніж серед неміського населення, де цей показник не піднімався вище 42%¹⁶.

Найзначніші диспропорції статевого та вікового характеру серед міського населення Правобережжя цього часу були характерні вихідцям з селянства. Зокрема, переважання чоловічої частини представників селянського стану над жіночою тут виражалось, як 1,9 до 1. Така перевага була

вищою навіть у порівнянні з середніми показниками по Європейській частині Російської імперії, де таке співвідношення складало 1,4 до 1¹⁷.

Певним чином на збереження такої специфіки селянських міграцій впливав сезонний характер роботи багатьох промислових підприємств краю, особливо цукрових заводів. Наприклад, в середині 80-х рр. XIX ст. на цукрових підприємствах Києва, Черкас, Сміли, Шполи, Шепетівки і т.д. від 50% до 80% працюючих складали тимчасові робітники з місцевих та приїжджих селян¹⁸.

Значна частина представників селянських станів у містах Правобережжя походила з віддалених губерній і країв, особливо з тих, де малоземелля було особливо сильним і були розвинуті відробітки. Тому серед городян регіону були представлені численні групи вихідців з Центральної Росії, Білорусі, Лівобережної України. Прибуле з віддалених губерній селянство складало до 54% всіх представників цього стану в містах регіону. Найбільше таких було на Київщині – 63%, найменше – в Подільській губернії – 41%. Найшвидше зростала кількість вихідців з російських губерній в Києві. Як свідчать статистичні дані, протягом 1874–1897 рр. кількість росіян у місті зросла з 14,8 тис. чол. до 134,5 тис. чол.¹⁹

Оцінюючи матеріали перепису 1897 р., варто зауважити, що вони відзначилися певною методичною недосконалістю у з'ясуванні етнічної приналежності населення. Переписувачі не дуже ретельно підходили до питання про мову перерахованих, тому багато українців були віднесені до числа росіян. Особливо це стосується інтелігенції, яка часто розмовляла російською мовою, але належала до українців²⁰. Тобто, загальна чисельність росіян серед населення Києва та інших міст Правобережжя була на той час значно меншою. Але, як свідчать статистичні матеріали, зростання чисельності вихідців з Росії у великих та середніх містах регіону відбувалося значно швидше, ніж представників інших етнічних груп. При загальній чисельності російського населення Правобережжя у 420 тис. в містах проживало 230 тис. чол., або 55%. Окрім того, що заробітчани з Росії були більш мобільними та часто кваліфікованішими від своїх українських колег, на місці нового поселення вони потрапляли в більш сприятливе культурне та лінгвістичне середовище. Наприкінці XIX ст. населення великих та середніх міст України розмовляло переважно російською мовою, яка тут панувала в усіх сферах життя. Завдяки цілеспрямованій політиці уряду на “обрусені” України, влада при переселенні людей різної етнічної приналежності до міст надавала перевагу вихідцям з корінної Росії.

Таким чином, складалася ситуація, коли в українських містах сфера управління та освіти перебувала в руках росіян та зрусифікованих україн-

ців, в промисловості вони теж складали високу і питому вагу, торгівлею і комерцією займалися переважно євреї²¹.

Єврейське населення традиційно складало найчисельнішу етнічну громаду в містах краю. Найвищий його відсоток був серед городян Волині (51%), а найнижчий – в містах Київщини (31%)²². Але протягом 1861–1914 рр., при кількісному зростанні єврейського населення, відбувалося зменшення його питомої ваги не лише в містах, але в цілому по регіону. За 1880–1897 рр. кількість євреїв у містах зросла з 337,1 тис. чол. до 367,4 тис. чол., але його питома вага зменшилася з 47,8% до 40,1%²³. Найпомітнішим це зменшення було в містах Подільської губернії – з 62% до 46,4%. Однак, внаслідок міграційних процесів, відбулося певне зростання чисельності єврейського населення в Києві (з 18,2 тис. чол. до 32,1 тис. чол., або з 11,2% до 12,9%). Це було наслідком певного пом'якшення режиму обмежень на проживання євреїв за межею осідлості.

Зміни у питомій вазі єврейського населення міст регіону були пов'язані із специфікою його міграції в цей час. Воно значно активніше переселялося до великих міст Російської імперії і за кордон, переважно до Північної Америки. Окрім того в окремих містах Правобережжя зменшення частки євреїв було наслідком більш динамічного зростання чисельності українців та росіян. Наприклад, у Проскуріві за 1861–1897 рр. кількість українського і російського населення зросла з 1,3 тис. чол. до 7,9 тис. чол. тобто у 6 разів, а чисельність євреїв за цей час збільшилась з 4,1 тис. чол. до 11,4 тис. чол. або в 2,4 рази²⁴.

Відмінності у темпах зростання чисельності різних етнічних груп помітна і на прикладі новостворених транспортних вузлів. В таких важливих залізничних центрах, як Жмеринка, Ковель, Козятин, Здолбунів більшість робітників походила з місцевого українського населення, переважно селян, у Козятині в 1897 р. три чверті населення складали українці і росіяни, а євреї лише близько 20%, у Жмеринці, відповідно, 80% і 17%. У Здолбуніві єврейське населення становило всього 9%²⁵. Проте, на межі століть єврейське населення продовжувало домінування у більшості міст Правобережної України.

Таким чином, у 1861–1914 рр. сталися відчутні зміни у чисельності, соціальному та етнонаціональному складі міського населення Правобережжя. Незважаючи на специфічні риси міських поселень регіону, однією з провідних тенденцій тут стало поповнення числа городян за рахунок українського селянства, до зростання у містах питомої ваги представників селянських станів. Одночасно тут швидко зростала кількість росіян, євреїв та представників інших національностей. Представники цих національних груп контролювали суспільно-політичне, економічне і освіт-

ньо-культурне життя міст регіону. Отже інтернаціоналізація міст Правобережжя проходила швидше від процесів національного відродження їх українського населення.

Примітки

1. *Лосицький А.Е.* Этюды о населении России по переписи 1897 г. // Мир Божий. – 1905. – №18; *Порш М.* Відносини України до інших районів Росії на робітничому ринку на основі матеріалів першого вселюдного перепису // Літературно-науковий вісник. – 1912. – №12; *Семенов-Тянь-Шанський В.П.* Город и деревня в Европейской России. – СПб., 1910.

2. *Иванов Л.М.* О сословно-классовой структуре городов капиталистической России // Проблемы социально-экономической истории России. – М., 1971; *Миرونнов Б.Н.* Русский город в 1740-1860-е годы: демографическое, социальное и экономическое развитие. – Л., 1990; *Рашин А.Г.* Население России за 100 лет (1811-1913 гг.). – М., 1956; *Рындзюнский П.Г.* Крестьяне и город в капиталистической России второй половины XIX в. – М., 1983.

3. *Вологодцев Н.К.* Особенности развития городов Украины. – Харьков, 1930; *Клименко Л.И., Шевченко А.А.* Динамика этнического состава населения Киева // Этнические группы в городах Европейской части СССР. – М., 1987; *Кулінська С.Ю.* Зміни в соціально-класовій структурі населення Києва у другій половині XIX ст. // Український історичний журнал. – 1986. – №12; *Лугова О.І.* Міські промислові осередки на Україні (кінець XIX – початок XX ст.) // Український історико-географічний збірник. – К., 1971. – Вип.1.

4. *Жуков В.Н.* Города Бессарабии (1861-1900 гг.). – Кишинев, 1975. – С.33.

5. *Рашин А.Г.* Указ. соч. – С.95.

6. Там же.

7. Там же. – С.96.

8. *Р-айн Ол.* До статистики Правобічної України // Літературно-науковий вісник. – 1907. – №6. – С.93.

9. *Доценко Д.І.* Географічні особливості процесів українізації на Україні XIX-XX ст. // Український історико-географічний збірник. – К., 1972. – Вип.2. – С.53.

10. Первая всеобщая перепись населения Российской империи: Вып. VIII. – СПб., 1904. – С.1-5; Вып. XVI. – СПб., 1905. – С.1-5; Вып. XXXII. – СПб., 1904. – С.2-6.

11. *Доценко А.І.* Назв. праця. – С.53.

12. Первая Всеобщая перепись ... – Вып. XVI. – С.2-4.

13. *Вологодцев И.К.* Указ. соч. – С.119.

14. Первая всеобщая перепись ... – Вып. XVI. – С.2-4.

15. *Кулінська С.Ю.* Назв. праця. – С.63.

16. *Вологодцев И.К.* Указ. соч. – С.120.

17. *Иванов Л.М.* Указ. соч. – С.318.

18. Центральный державний історичний архів України в Києві (далі – ЦДІАУК). – Ф.575. – Оп.1. – Спр.1. – С.51, 56, 147.
19. Киев и его предместия по переписи 2 марта 1874 года. – К., 1875. – С.5-6; Первая всеобщая перепись ... – Вып.ХVI. – С.182-185.
20. *Личков Л.* Юго-западный край по данным переписи 1897 г. // Киевская старина. – 1905. – Т.ХС. – С.326-327.
21. *Ко-ий В.* Національно-територіальні межі України і території інших областей Росії // Літературно-науковий вісник. – 1907. – Т.ХІ. – С.468.
22. Еврейское население России по данным переписи 1897 г. и по новейшим источникам. – Пг., 1917. – С.12, 28.
23. Там же. – С.12-63; Еврейское население и землевладение в Юго-Западных губерниях Европейской России, входящих в черту оседлости // Статистический временник Российской империи. – Серия III. – Вып.2. – СПб., 1884. – С.10-32.
24. Первая всеобщая перепись ... – Вып.ХХХII. – С.2-3; ЦДІАУК. – Ф.442. – Оп.36. – Спр.2. – С.25, 28.
25. Еврейское население России по данным Переписи 1897 г. – С.31, 59; ЦДІАУК. – Ф.442. – Оп.625. – Спр.217. – С.6.

О.Б.Комарницький

**УКРАЇНСЬКЕ МІСТЕЧКО: ПОНЯТТЯ, ДЕМОГРАФІЧНИЙ,
ЕТНІЧНИЙ І КОНФЕСІЙНИЙ СКЛАД НАСЕЛЕННЯ
(на матеріалах Правобережної України
кінця ХІХ – початку ХХ ст.)**

На жаль, історія містечок Правобережної України у перші десятиліття ХХ ст. ще недостатньо досліджена в українській історіографії. Потребує вивчення розвиток демографічних, конфесійних та етносоціальних процесів, що дасть змогу зрозуміти суперечливу й непослідовну роль містечок у добу Української революції. Радянський історик І.Вейцблін на основі переписів 1897, 1920, 1923, 1926 рр. показав зміну чисельності населення досліджуваних поселень наприкінці ХІХ – в перші десятиліття ХХ ст., окремо виділивши групу євреїв¹. Серед робіт, які у тій чи іншій мірі стосуються зазначеної теми, слід відмітити монографію М.Бармака. Автор наводить дані про чисельність євреїв, чехів та німців у містечках Волинської губернії². Становище євреїв Волині з'ясовували О.Іващенко та Ю.Полі-